

Володимир Пристайко, Юрій Шаповал. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. — К.: Україна. — 1996.

Книга під вельми сухою, академічною назвою «Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД» читається як детектив і, власне кажучи, є детективом. З тою лише різницею, що головний герой її сюжету — не проникливий слідчий і навіть не хвацький злочинець, а — жертва. Жертва, яка спершу навіть не знає, але дедалі певніше здогадується про полювання, що розгорнулось на неї, і про фатальний кінець, що його ми, читачі цього «детективу», знаємо задалегідь.

«Найголовніше відкриття, що чекало вже на початку роботи з документами й матеріалами, — пишуть автори книги Юрій Шаповал та Володимир Пристайко, — приголомшувало й надавало всьому періодові життя Грушевського в більшовицькій Україні трагічного забарвлення: фактично з моменту повернення, а саме з березня 1924 р., на нього було заведено справу-формуляр, він був узятий на облік ГПУ разом з іншими колишніми членами Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), частина яких також повернулася в Україну. Відтоді впродовж десяти років, до своєї загадкової смерті в листопаді 1934 р. у Кисловодську, вчений перебував під постійним наглядом ГПУ-НКВД, а в його оточенні було чимало таємних інформаторів, які докладно й систематично доповідали про його настрої, розмови, наміри, політичні симпатії та антипатії, його особисті стосунки, зв'язки з іншими діячами. Доскіпливо перлюструвалося листування академіка, деякі листи він не одержав, оскільки працівники ГПУ вважали недоцільним передавати їх йому».

Безумовно, ні в 1920 році, починаючи клопотання про повернення з еміграції в Україну, ні через чотири роки, перебираючись таки до Києва, ліберальний професор-історик та політичний діяч соціал-революційного (в тогочасних термінах) напрямку не міг мати надмірних ілюзій щодо природи режиму, який утвердився на його батьківщині. Це був той самий режим, який повалив очолювану Грушевським Центральну Раду і потопив у крові Українську Народну Республіку, режим, що тримався на терорі і демагогії, на так званій «диктатурі пролетаріату», що насправді була диктатурою імперського люмпена.

За офіційними даними, у липні 1918 року в Україні було 4364 більшовики, з них лише кілька українців. Через п'ять років, після політики так званої «коренізації», українці склали в КП(б)У «аж» 23 відсотки, при чому в керівних органах їх знову ж таки були лічені одиниці. Ще менш українським за своїм етнічним

складом був «бойовий загін» Партії — ЧК-ГПУ-НКВД. У примітках до рецензованої тут книги її автори зазначають зокрема, що жоден українець не очолював Секретно-політичного відділу советської охоранки: з дев'яти тогочасних керівників СПВ в Україні семеро були євреями, один — росіянином, і один — вірменином.

Втім, найбільш промовистою характеристикою режиму є не етнічний склад (чимало імперій, як ми знаємо, успішно асимілюють і кооптують «іногородців» до своїх владних структур), а — його дискурс, зокрема той, через який виявляється ставлення режиму до неасимільованих іногородців. Енкаведистські документи, розпубліковані Юрієм Шаповалом та Володимиром Пристайком, вражають чи не найбільше цинічною відстороненістю окупаційної влади від країни й народу, яким їй вдалося накинати своє панування. На людях ця влада імітувала «українізацію», «інтернаціоналізм» і «підтримку національних культур», але між собою, в секретних документах, режим говорив своєю (звичайно, російською) мовою і послуговувався своїм (традиційно імперським) категоріальним апаратом, у якому слово «українець» було абсолютним синонімом до слова «націоналіст» і, відтак, «ворог»:

«По нашим сведениям, украинские деятели имеют намерение придать этому торжеству (ювілею Грушевського) характер національно-политического торжества... Близкие к Грушевскому украинские круги оповестили уже о юбилее украинские слои на периферии... Сейчас это письмо посылается в Киев ... для распространения в украинских кругах с целью компрометации Грушевского... Разрешить воспользоваться создающимися у украинцев разногласиями для обострения их...»

Безумовно, Грушевський не міг не усвідомлювати суті режиму, який утвердився в Україні, але він не міг також не плекати певних ілюзій хоча б тому, що хотів повернутись на батьківщину, якою б вона не була, і шукав — та й знаходив! — для цього різноманітні виправдання. З одного боку, режим обстоював, принаймні формально, ті самі соціальні реформи, за які все життя виступав соціаліст-революціонер Грушевський. А з іншого боку, він давав певний шанс чи принаймні ілюзію українізації України, хай навіть у рамках советсько-більшовицької диктатури, керованої з Москви. В кожному разі, сам факт визнання української мови й української нації, а відтак і появи українських освітніх, наукових, видавничих, адміністративних інституцій був явищем досить вражаючим для людей, які до 1917 року відчайдушно боролися за узаконення цих елементарних прав «неіснуючого» етносу.

Крім того, перехід більшовиків у 1921 році до нової економічної політики давав певні надії на переродження режиму. Ця ілюзія теж не була чужою Грушевському, котрий, за свідченнями

сексотів, говорив у приватній розмові невдовзі після свого повернення: «Марксизм на Україні починає занепадати, та це, властиво, й повинно бути так... Промисловість в Україні зруйновано на 50 %. Без іноземних капіталів, гадаю, зовсім не обійтись».

Зрозуміло, не можна скидати з рахунку й особистих амбіцій вченого, якого більшовики спокушали посадою президента Академії наук (так ніколи йому й не наданою), а також — офіційних запевнень влади не пред'являти йому «ніяких обвинувачень за попередню політичну діяльність» (що врешті теж виявилось брехнею). Але, як слушно стверджують автори рецензованої тут книги, вирішальну роль у поверненні вченого на батьківщину відіграло його щире бажання «використовувати реальні умови для сприяння розвиткові українства в Україні, а не за її кордонами».

Результатом компромісу між ученим і владою була відмова Грушевського від будь-якої політичної діяльності на користь наукової та, з іншого боку, своєрідний карт-бланш на таку діяльність, що йому гарантували більшовики. Як справжній інтелігент, Грушевський судив супротивників за власними мірками і явно переоцінював вагу «чесного більшовицького слова».

Уже через кілька днів після його повернення в Україну, на Грушевського було заведено справу в ГПУ, а самого вченого оточено дедалі тіснішим кільцем сексотів і провокаторів. Про суто утилітарне ставлення влади до вченого зі світовим ім'ям щонайкраще свідчить лист його київських «опікунів» до харківського начальства (де була тоді столиця УСРР) від 15 березня 1924 р. «При настоящем положении вещей, — писали «грушевськознавці», — Грушевского можно использовать в качестве орудия по разложению украинских контр-революционных кругов... Для использования его есть две принципиальные линии — политическая и чекистская. Если будет признано необходимым использовать его по политической линии, то будет рациональным посадить его на президентское кресло, дав ему этим самым возможность превратить академию в аппарат, проводящий определенные задания под руководством партийных органов. Если же ГПУ УССР признает возможным использование Грушевского вести по чекистской линии, путем создания вокруг него сети наших людей, которые, прикрываясь его именем, будут проводить наши задания, то в таком случае привлечение Грушевского к руководству академией явилось бы нежелательным, ибо это создало бы между ним и частью украинских кругов рознь и вражду».

Не менш показовою є й відповідь з «центру» на це послання: «Никакой политической выгоды для нас Грушевский на президентском кресле Академии наук не представляет. Первостепенной важности и значения для нас имеет усиление разногласия в вер-

хах української шовіністическої (!) общественности и, в частности, самой сильной сейчас группой проф. Ефремова и внутри ее».

Фактично вся книга, яка на дві третини складається з документів, є драматичною розповіддю про безжалісну і бездушну машину тоталітарної влади, яка не гребувала жодними засобами, щоб адаптувати вченого до своїх прагматичних потреб, і водночас — це книга про слабку й немолоду вже людину, яка могла протиставити тій машині лише свій науковий авторитет і людську шляхетність. І те, й друге для більшовиків було цінністю досить умовною, проте до якоїсь межі й до якогось часу вони мусили з цим рахуватися. «Гнется, но не ломается», — так досить влучно схарактеризував ученого один із чекістських «грушевськознавців».

Жоден Фауст, як відомо, не має шансів виграти у Мефістофеля. Але й Мефістофель не може цілковито перемогти Фауста. Михайло Грушевський, наскільки міг, опирався маніпуляціям НКВД, хоч і не уникнув, на жаль, фатальних міжособних конфліктів з Єфремовим, Кримським та їхніми прибічниками в Академії, — що, власне, й входило до стратегічних задумів більшовицьких ляльководів. І все-таки він вписав яскраву сторінку в діяльність ВУАН 20-х років — і своїми власними працями, і редагованими ним виданнями, і, зрештою, діяльністю своїх учнів та послідовників. Це правда, що вся його школа в 30-х роках була знищена, а всі його публікації вилучені й заборонені. Можливо, правдою є й те, що за кордоном він зробив би не менше. Вочевидь, ми ніколи не знайдемо однозначної відповіді на питання, чи варто було професорові Грушевському фатального 1924 року повертатися в Україну.

Але, крім наукових заслуг, він залишив нам вагомий людський урок, тим вагоміший, що припав на епоху, про яку опонент і колега Грушевського академік Єфремов сказав влучно й вичерпно: «Підлішого часу не було й не буде».

М.Р.

George Luckyj. Shevchenko's Unforgotten Journey. — Toronto: Canadian Scholars' Press. — 1996. — 119 p.

Найновіша книжка торонтського професора Джорджа (Юрія) Луцького під назвою «Шевченкова незабутня подорож» визначена автором як «короткий біографічний нарис». Це вже не перше